MODELUL EMPIRIC, EPICURIAN, AL DIALECTICII

DE

ION BANU

I

În literatura contemporană consacrată vechiului atomism persistă convingerea în virtutea căreia concepţia atomistă a lui Epicur şi a adeptului său roman Lucreţiu nu se deosebeşte radical de cea a filozofilor din Abdera. Cînd, în 1968, Pierre-Maxime Schuhl vorbeşte de actualitatea lui Epicur [1], alocuţiunea sa densă în idei şi stimulativă, ca oricare din expunerile sale, nu cuprinde printre valorile gîndirii epicuriene pe care le consideră actuale, una care, inexistentă la Democrit, ni se pare esenţială. Este, credem, aceea referitoare la *modalitatea de a fi* a atomului, modalitate prin care antecedentul modelului modern de atom este în cugetarea filozofului atenian, iar nu în aceea a filozofilor abderitani, fără a uita fireşte cinstirea ce li se cuvine în privinţa lansării principiului de atom ca atare.

Excelentul cărturar şi istoric al filozofiei care a fost Dan Bădărău nu credea nici el că e cazul să fie relevată vreo deosebire între cele două viziuni atomiste din antichitate. După părerea sa, ,,atomul grecilor e inert, mort şi pus în mişcare din afară"[2].

Expresia ,,atomul grecilor" ne tulbură. Considerăm că tocmai în privinţa determinaţiilor notate de autorul român şi nu numai a lor, atomismul lui Epicur şi al lui Lucreţiu marchează semnificaţii adînc novatoare în raport cu cele din concepţia atomiştilor din secolul V î.e.n.

Modelul abderitan vizează în adevăr o entitate amorfă, inertă, simplă, un termen-limită absolut al structurii materiei, structură considerată ultimă şi ca atare, la nivelul datului atom, susceptibilă să fie epuizată de mintea noastră.

Credem însă că — în interiorul cîmpului unor constante teoretice ale atomismului antic — viziunea epicurian-lucreţiană e principial diferită de cea democritică. Ajungem la această concluzie interogînd din nou vechile texte. E vorba de texte cunoscute, dintre care fiecare în parte n-ar justifica mulţumitor punctul nostru de vedere, dar care, luate în totalitatea, interdependenţa lor structurală şi capacitatea lor de a-şi potenţa astfel semnificaţiile, duc neîndoielnic la un rezultat nou, independent de măsura în care acesta a putut să se legitimeze ca atare în conştiinţa propriului lor autor.

---

[1] P. M. Schuhl, *Actualité de l'épicurisme*, în Revue philosophique de la France et de l'étranger, nr. 2, 1968. Communication inaugurale présentée au Congrès de l'Association Guillaume Budé, avril 1968.

[2] Dan Bădărău, *G. W. Leibniz — viaţa şi personalitatea filozofică*, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1966, p. 242.

StCl, XVI, 1974, p. 7 – 27, Bucureşti

II

a. *Părțile atomului.* După cum se știe, modelul democritic prevede un atom simplu care, presupus a constitui ultima limită a divizibilității corpului material, este el însuși „ultima parte”, nesusceptibil deci de a avea părți subordonate. Or, iată ce relatează Simplicius: „Epicur, spre deosebire de Democrit, deși consideră că atomii sînt indivizibili, admite totuși că pot fi constituiți din părți” [3].

Caracterul de „limită” ultimă al atomului abderitan suferă de o dublă tară nondialectică. Prima, de a presupune că substanțialitatea materiei atinge undeva în interior un *punct terminus* care odată atins este și punctul în care ea însăși se epuizează; a doua, de a conferi astfel anatomiei materiei un punct de istovire, unde s-ar isprăvi în amorf.

Gîndirea lui Epicur nu se lasă ușor descifrată în această temă. Vom vedea mai jos în ce privință și pentru ce anume. Dar deocamdată, aici și mai jos, reținem dintre enunțurile ei nu ușor conciliabile între ele, doar pe cele care marchează *deosebiri* în raport cu modelul democritic. Nu uităm, firește, că și pentru Epicur atomul este a-tom, așadar un punct final al divizibilității materiei și oricum e neliniștitor faptul că în scrisori Epicur nu vorbește de părți. Totuși avem temeiuri puternice să nu punem la îndoială spusele lui Simplicius. Un prim argument: afirmația asupra părților atomului se regăsește la Lucrețiu care se ocupă chiar de *numărul* părților infraatomice.

Iată enunțul romanului asupra părților: „Înlănțuite, / și alte părți asemenea, și altele / în ceată deasă împlinesc făptura / atomului. Aceste părți, fiindcă / prin ele însele nu pot să existe, / neapărat că trebuie să fie / legate strîns într-un întreg din care / nimic să nu mai poată să le smulgă” [4]. De asemeni: „Atomii / constau din trei sau din puțin mai multe / părți minime” [5].

În conformitate cu cercetările moderne asupra lui Lucrețiu, știm că acesta dezvoltă idei epicuriene. Putem admite că nu odată aduce vederi originale în sprijinul tezelor maestrului său, că în domeniul moralei și al problemei religioase dă opiniilor atenianului o rigoare și, implicit, o forță militantă și o destinație, altele decît pot fi observate la Epicur, dar niciodată nu-l contrazice, iar lucrul e cu atît mai evident în teoria ontologică. Alt fapt: Epicur afirmă că între atomi „există diferențe de mărime” [6] deși nu pot avea „orice mărime”. Evident, teza deosebirilor de dimensiuni concordă cu aceea a unui atom *compus* iar nu cu aceea a unui atom absolut simplu. Apoi: în paragraful 56 al Scrisorii către Herodot, filozoful *Grădinii* proclamă: „refuzăm a admite subdiviziunea la infinit”. Nu se poate crede — spune el în același loc — că „într-un corp mărginit există particule

---

[3] Simplicius, *Physica*, 925, 10.

[4] Lucrețiu, *Poemul naturii* (*De rerum natura*), I, versurile 901—908, trad. T. Naum, București, Ed. științifică, 1965 (în continuare vom folosi aceeași versiune).

[5] *Ibidem*, II, 712—714.

[6] Epicur, *Scrisoarea către Herodot*, 55 (aici și mai jos utilizăm textul în limba română al scrisorilor lui Epicur din ediția: Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, trad. C. I. Balmuș, București, Editura Academiei, 1963).

nesfîrşite în număr, oricît de mici ar fi". Dacă vrem să conciliem semnificaţiile acestor enunţuri cu cele pe care le pun în lumină argumentele enumerate adineaori, atunci urmează să acceptăm că punctul de vedere respins în paragraful 56 de către Epicur este acela al subdiviziunii atomului *la infinit*, fără însă a se exclude posibilitatea ca atomul să aibă părţi *în număr finit*, ca aşadar atomul să fie *în-mod-limitat-compus*, aşa cum spune şi Lucreţiu.

Ar rezulta prin urmare că deşi atomul e ,,culmea micimii", adică acel concept prin care redăm limita extremă a capacităţii unei cîtimi de materie de a fiinţa în mod *separat*, el nu este ultima limită a *complexităţii* materiei. Că deci principiul ultim e complex, nu simplu. În timp ce la Democrit atomul este minima posibilitate de *fiinţare* a materiei în ordinea ei descrescîndă, la Epicur-Lucreţiu dimpotrivă el pare a fi maxima condiţie a părţilor materiei de a păstra coeziunea indestructibilă, incompatibilă cu separarea. Dincolo de această limită, în direcţia crescîndă ce duce către corpurile perceptibile, coeziunea absolută dispare, părţile se pot separa.

Un argument indirect : Epicur combate ideea finităţii universului : ,,universul e infinit, căci ceea ce-i finit are o extremitate, iar extremitatea unui lucru se înţelege în raport cu altul deosebit de el, dar universul nu este considerat în raport cu altceva"[7]. În concepţia sa, atomii sînt în număr infinit, vidul e infinit, lumile sînt infinit de multe, mişcarea atomilor e eternă [8].

Ne dăm seama de faptul că situaţiile logice nu sînt absolut identice. Nu ignorăm nici împrejurarea că în aceste ultime cazuri problema este diferită de aceea pusă de părţile atomilor. Ştim că pentru vechii greci infinitatea universului, spre exemplu, nu părea să contrazică tendinţa lor unanimă, prejudicială — în sensul de a fi primordială faţă de orice judecată — de a gîndi principiile ultime drept absolute şi/deci finite. Infinitatea spaţiului era luată drept un atribut ,,empiric" — cum se poate vedea şi din menţionatele rînduri din paragraful 41 — în timp ce finitudinea principiilor era presupusă a fi condiţia *sine qua non* a *conceptului de* ἀρχή (principiu). Unii admiteau deci finitatea universului, ca Parmenide ori Aristotel, alţii infinitatea lui, dar *toţi* consideră că *Principiul* ontologic ca atare este de ordinul absolutului, al unor determinaţii încheiate, al unei simplităţi nesusceptibile de depăşire şi, în acest sens, de ordinul finitudinii.

Cînd aşadar, ca în aceste pagini, ne ocupăm de caracterul complex ori simplu al atomului, problema este aceea a notei de ,,finit" ori nu din *conceptul* de atom, iar nu a realităţii empirice. Dar faptul că în această a doua problemă, de ordin empiric, Epicur — împotriva marelui său predecesor imediat, Aristotel — *preferă* teza universului *infinit*, iar aceasta se află coroborată cu celelalte infinitudini menţionate, pledează parcă în sensul unei anumite repugnanţe *faţă de orice gen de finitudine.*

El pare să resimtă această repulsie atît în planul ,,empiric", cît şi în acela al principiilor ontologice. Teoria sa asupra atomului ca entitate ultim-compusă este neîndoielnic ambiguă, fapt care, reanalizat mai jos, se va dovedi instructiv. Dar, în acest moment consemnăm că adoptînd determinaţia atomului ,,de a avea părţi", el dă glas unei anumite pro-

[7] Epicur, *op. cit.*, 41.
[8] *Ibidem*, 41—42, 43, 45.

pensii, resimţită în mod confuz şi contradictoriu, de a nega atributele de punct terminal *absolut* şi de *amorfism* al presupusei bariere inferioare (interioare) a structurii materiei.

b. *Greutatea atomilor.* ,,Atomii — spune Epicur — nu au nici o altă însuşire perceptibilă în afară de formă, greutate şi mărime şi de ceea ce în mod firesc se leagă de formă"[9].

După cum se ştie, ideea de greutate a atomilor nu a lipsit cu totul din concepţia şcolii din Abdera. Dar nu i se acorda prea mare importanţă. Semnificaţia ei la Democrit e minoră, fiind legată de comportarea *exterioară* a atomului, cum era cazul şi cu figura atomului. Întrucît Democrit refuza atomului orice volum, greutatea era un simplu semn distinctiv între atomi, un factor care determina doar căderea atomului în vid, ceea ce putea, în mod fortuit, să provoace schimbarea poziţiei atomului sau modificarea ordinei dintre atomi.

Acceptînd faptul că atomul este compus din părţi, că aşadar posedă o complexitate internă, Epicur trebuia să acorde atomului şi greutate, ca atribut corolar al complexităţii sale. Interioritatea sa nefiind negată ca în cazul atomului democritic ci expres afirmată, aceasta *impunea* şi ideea de *volum*.

Iată ce spune Marx referitor la aceeaşi chestiune : ,,Democrit consideră proprietăţile atomului numai în raport cu constituirea deosebirilor din lumea fenomenală şi nu în raport cu atomul însuşi. Reiese mai departe că Democrit nu consideră greutatea drept proprietate esenţială a atomului... Mărimea, forma, greutatea, combinate aşa cum o face Epicur, reprezintă diferenţe pe care atomul le are în sine ; forma, poziţia, ordinea, (la Democrit, n.n.) sînt diferenţe pe care el le are în raport cu altul. În timp ce găsim la Democrit, aşadar, determinări pur ipotetice pentru explicarea lumii fenomenelor, la Epicur ni se înfăţişează consecinţele care decurg din principiul însuşi (al atomului — n.n.)"[10].

Lucreţiu reia ideea epicuriană : ,,Căci, dacă ei (atomii — n.n.) mereu prin vid colindă, / neapărat că trebuie să fie / ...duşi de greutatea lor..."[11].

Aşadar, determinaţia greutate-volum, coroborată cu aceea a părţilor subatomice, amplifică viziunea asupra unui atom complex, a unui atom avînd micul său univers lăuntric, gîndit aşadar de Epicur altfel decît de către Democrit.

c. *Mişcarea intrinsecă.* Se ştie că problema originii mişcării în universul material fusese lăsată deschisă, dacă nu escamotată, de către Democrit : atomul său n-are izvor lăuntric de mişcare şi totuşi mişcarea există în interiorul *masei* de atomi ! Epicur spune că atomii ,,sînt dotaţi cu mişcare"[12], iar Lucreţiu precizează că se constată ,,Mişcările materiei, ascunse / şi nevăzute... / Mai întîi se mişcă / atomii de la sine..."[13].

---

[9] Epicur, *ibidem*, 42.

[10] K. Marx, *Deosebirea dintre filozofia naturii la Democrit şi filozofia naturii la Epicur*, în vol. *Marx-Engels, Scrieri din tinereţe*, Bucureşti, Ed. pol., 1968, p. 50.

[11] Lucreţiu, *op. cit.*, II, 122–124.

[12] Epicur, *op. cit.*, 59.

[13] Lucreţiu, *op. cit.*, II, 189–197.

E infinit probabil că atît Epicur cît şi Lucreţiu asociază ideea de greutate, poate şi pe aceea de „părţi", cu cea de dinamism propriu, de mişcare „de la sine", cum spune Lucreţiu, deci *interioară*, proprie atomului [14]. Dar toate acestea urmează a fi privite în conexiune cu o altă notă caracteristică, cea mai importantă, care include semnificaţiile tuturor celorlalte şi la care trecem acum.

d. *Esenţa*. În opoziţie cu atomul democritic care, în fapt, e gîndit doar ca fenomenalitate şi, fără a avea vreo esenţă, e totuşi — în mod antinomic şi rebarbativ sub raport atît ontologic cît şi logic — capabil să genereze esenţele lucrurilor, modelul epicurian implică o *esenţă proprie fiecărui atom*. Chestiunea de a şti în ce fel anume, de la o atare esenţă care pare să fie aceeaşi pentru toţi atomii, aşadar de la un universal unic şi absolut, se poate ajunge la varietatea speciilor, la multitudinea universalelor, rămîne marele mister al vechiului atomism greco-roman. Dar oricum, e mai raţional în această problemă conceptul atomist care include principiul esenţei, decît acela care îl exclude. Consemnăm : dacă partea „cea mai mică" a materiei posedă o esenţă, înseamnă că, la Epicur altfel decît la Democrit, nu există nici o entitate materială lipsită de esenţialitate.

Marx observă: „Epicur a obiectivat în conceptul de atom contradicţia dintre esenţă şi existenţă şi în felul acesta a creat ştiinţa atomisticii, în timp ce la Democrit... se fixează doar latura materială şi se emit ipoteze pentru nevoile empiriei" [15].

e. *Devierea*. 1. *Ca tensiune internă generatoare de mişcare*. În sistemul lui Democrit atomii sînt consideraţi ca avînd în mod spontan o mişcare verticală, de simplă cădere în gol, cădere care are caracter necesar atîta timp cît nici o frînă nu intervine spre a o contracara. Epicur afirmă însă că astfel toţi atomii, avînd în vid o viteză egală, nu s-ar întîlni niciodată spre a da acele agregate de atomi care sînt lucrurile. Atomilor le este deci proprie o mişcare de *deviere* (παρέγκλισις, clinamen) de la verticală. Despre aceasta textele rămase de la Epicur nu ne spun nimic dar avem relatări ale altora, ca Stobaios (în *Eclogae physicae et ethicae*, I) şi, mult mai devreme, Cicero, în repetate rînduri (*De natura deorum*, I, 25 şi 26 ; *De finibus bonorum et malorum*, I, 6 şi I, 8 ; *De fato*, X).

O primă raţiune a modificării astfel introduse de Epicur este menţionată de Cicero în termenii următori : „.....Căci el (Epicur) e de părere că, în virtutea greutăţii lor, aceste corpuri indivizibile şi solide se mişcă de sus în jos în linie dreaptă : aceasta este mişcarea naturală a tuturor corpurilor. Apoi însă, ca om iscusit, s-a gîndit că dacă toţi atomii s-ar mişca de sus în jos şi, după cum am spus, în linie dreaptă, atunci nici un atom nu s-ar întîlni vreodată cu altul; şi atunci, născocind, a declarat că atomii deviază puţin de tot, cum nici nu s-ar putea mai puţin (declinare dixit atomum perpaulum, quo nihil posset fieri minus). De aici se nasc împletirile, acuplările şi înlănţuirile atomilor între ei..." [16].

---

[14] „Epicur considera motorul mişcării ca fiind imanent corpului" spune Em. Toth, în nota de la p. 442 a ediţiei citate din *De rerum natura*.

[15] Marx, *op. cit.*, p. 52.

[16] *De finibus bonorum et malorum*, I, 6.

contradictoriu, reducerea unui complex fenomen social-psihic la factorul atomic are şi o altă valoare pozitivă. În viaţa socială filozoful constată existenţa libertăţii de voinţă, dar pentru el, ca atomist determinist, este un postulat faptul că evenimentele sociale sînt guvernate şi ele, ca şi cele cosmice, de cauze care-şi impun în mod imperios consecinţele. Dar nu ştim de ce şi cum „pe de o parte" există determinismul, iar „pe de altă parte" libertatea. Ele ne apar ca respingîndu-se, ca străine unul de cealaltă. Filozoful îşi propune să depăşească dificultăţile — care la nivelul experienţei sociale *nemijlocite* sînt de nedezlegat — printr-un efort teoretic, acela care în mod speculativ a dus la construirea conceptului, *mijlocit*, de atom. Acesta e *gîndit* de el ca principiu care e susceptibil să absoarbă în sine multitudinea — reală ori presupusă — de factori, să unifice într-un concept unic diversitatea fenomenală cu discrepanţele ei. Aduce multiplul la unitate, cele contrare la acord, ceea ce — în ciuda artificialităţii soluţiei ca atare — e, dialectic, preferabil multiplului pulverizat şi opac faţă de unitate, ca şi contradictoriului ce e ostil concordanţei.

f. *Calitatea.* Complexitatea intimă a atomului lui Epicur—Lucreţiu a cîştigat mereu amploare prin seria de atribute menţionate mai sus; ea devine şi mai semnificativă prin tema funcţiei calitative îndeplinite de dinamismul atomului. Este un dinamism generator de calităţi şi de schimbări calitative. Nu interesează faptul că, aşa cum spuneam, fondul tezei epicuriene este nesatisfăcător spre a lămuri problema genurilor, diversităţii universalelor. Altceva ne reţine atenţia în acest moment.

Democrit recunoscuse varietatea obiectuală a calităţilor lucrurilor materiale şi a schimbărilor calitative. În concepţia lui Democrit calităţile iau naştere şi se schimbă în funcţie exclusiv de cele trei condiţii — forma, ordinea şi poziţia atomilor — cu alte cuvinte în funcţie de însuşiri de ordin exterior, fenomenal, ale atomului. Era o naivă *reducere* a esenţialităţii la fenomenalitate. Epicur a simţit că o asemenea soluţie este nesatisfăcătoare, că deosebirile dintre esenţele lucrurilor ce aparţin unor specii diferite nu pot lua naştere din simple deosebiri de ordin geometric sau topic. Epicur se orientează deci şi aici către esenţialitate (esenţa atomilor), deşi în mod vag, aproximativ.

Enumerînd însuşirile perceptibile ale unui corp, anume „formele şi culorile, mărimile şi greutăţile", adică cele „cunoscute prin senzaţie", ele — spune Epicur — au rolul lor în privinţa constituirii „naturii permanente a corpului"[22]. Pînă aici vorbeşte elevul lui Democrit. Dar, adaugă discipolul, „nu-i ca şi cînd (corpul) ar fi format din gruparea lor la un loc (în acelaşi fel cum ar fi compus un agregat mai mare din particulele însele...)"[23]. Mai este ceva care aparţine *integralităţii* „corpului care capătă atributul"[24]; ansamblul atributelor sensibile menţionate nu dau „natura lucrului întreg căruia îi aparţin, căruia, considerîndu-l ca un întreg, îi dăm numele de corp şi fără de care corpul nu poate fi conceput"[25]. Oricare din însuşirile sensibile menţionate — care la Epicur poartă numele semnificativ de „accident" (συμπτώμα) „n-are natura acelui întreg, numit de

[22] Epicur, *op. cit.*, 69.
[23] *Ibidem.*
[24] *Ibidem.*
[25] *Ibidem*, 70.

noi corp, căruia îi aparţine, nici a proprietăţilor permanente care întovărăşesc întregul"[26]. E un „ceva" calitativ care intervine dincolo de „accidente". În adevăr, spre a genera calităţile lucrurilor, atomii intervin cu determinaţiile lor originare şi generatoare, deosebite de acele calităţi. Aceste determinaţii nu sînt, cum se afirmă mereu în istoriografie, numai „forma, greutatea şi mărimea", ci „în afară de acestea şi de proprietăţile legate în mod necesar de formă"[27]. Nicăieri nu ni se spune care sînt aceste proprietăţi; dar nu putem rezista gîndului că ele nu sînt de ordin fenomenal, ordin fenomenal epuizat întotdeauna în textele vechilor atomişti prin cele trei determinaţii democritice la care se adaugă „mărimea" epicuriană. Comentînd textul, Aram Frenkian notează: „În orice caz, după Epicur, corpul nu este format din suma calităţilor sensibile pe care le are, ci este ceva în plus faţă de acestea"[28]. Credem că Epicur ia atitudine contra părerii lui Democrit după care esenţialitatea s-ar reduce la agregarea unor însuşiri fenomenale. El ştie că acest agregat trebuie depăşit, ca unul care este de domeniul „accidentului", în timp ce noi căutăm o „concomitenţă perpetuă", adică — evident — ceva de ordinul cvalifierii esenţiale.

Enunţul lui Epicur, pe cît revendică de manifest transmutarea principiului lui Democrit, pe atît este de eliptic cînd e vorba de a se şti către ce anume urmează să fie operată transmutaţia. Repetăm că problema temeiurilor în virtutea cărora s-ar putea ajunge de la esenţa atomică omogenă la cîmpul universalelor, cu caracter eterogen, îl depăşeşte. Dar ştie cel puţin că specificitatea calitativă a unui lucru angajează ansamblul însuşirilor lui atît sensibile *cît şi extrasensibile*, non-„accidentale", adică esenţiale.

În timp ce schimbarea calitativă era raportată de Democrit exclusiv la anumite modificări mecanice, conform cugetării lui Epicur trebuie, spre a o înţelege, să avem în vedere atomul aşa cum e dat de modelul ce include — conform celor spuse mai sus — principiul *esenţei*, întemeiat pe conceptul de structură, legată la rîndul ei de greutate, volum, de o *activitate interioară, generatoare, complexă, cu caracter tensional.*

III

O apreciere de ansamblu a celor de mai sus: „Spre deosebire de Epicur, la el (Democrit n.n.) atomul este numai o ipoteză fizică, un mijloc auxiliar pentru lămurirea faptelor"[29]. Conceptul de atom al lui Leucip şi Democrit — a cărui însemnată superioritate asupra conceptelor materialiste anterioare am analizat-o în altă parte[30], — începuse prin a fi o genială intuiţie, dar rămăsese la nivelul unui gen de expedient teoretic

---

[26] *Ibidem*, 71.

[27] *Ibidem*, 54.

[28] A. M. Frenkian, n. 211, cartea a X-a din Diogenes Laertios, *Vieţile şi doctrinele filozofilor*, Ed. Academiei, Buc., 1963, p. 791. Ne miră faptul că A. Frenkian, ale cărui comentarii sînt întotdeauna atît de precise, se referă, în nota 185, p. 785, dată la paragraful 54, doar la *formă, greutate* şi *mărime*, trecînd însă cu vederea peste „proprietăţile legate în mod necesar de formă". Acestea i se par, probabil, lipsite de însemnătate.

[29] Marx-Engels, *Ideologia germană*, în *Opere alese*, vol. 3, Bucureşti, Ed. pol., p. 131.

[30] *Democrit şi istoria unor categorii ale materialismului şi dialecticii*, în Cercetări filozofice, Bucureşti, nr. 6, 1960.

care era destinat să reducă la o entitate universală, voită a fi absolut simplă şi constantă, nu numai varietatea materială a lumii, dar şi complexitatea ei dialectică. Simplitatea extremă e pură negativitate. De aici un concept atomist care nu e chiar lipsit de atribute, dar e redus în mod paradoxal la fenomenalitate, la inertitate antidialectică.

Conceptul epicuriano-lucreţian aspiră parcă să nege ceea ce am numit caracterul antidialectic al vechiului concept. Fiecare din textele la care ne-am referit — privitoare la părţile, greutatea, autodinamismul, devierea şi specificitatea calitativă a atomului — fiecare, spunem, luat aparte, grăieşte, dar prea puţin şi o face în mod prea inconsistent spre a putea îndreptăţi concluzia noastră. Dar toate împreună, prin caracterul lor convergent, dau semnificaţii care se susţin reciproc, se confirmă una pe alta şi, prin sporul de potenţă pe care astfel îl dobîndesc, justifică teza asupra unui concept atomist nou. El gravitează în jurul atributelor de depăşire a epuizabilităţii amorfe a materiei, de depăşire a nonesenţialităţii, a inertităţii, a simplităţii ei noncontradictorii, a determinismului rigid şi absolut, a neantului calitativ şi se apropie astfel de un principiu explicativ, susceptibil să dea socoteală nu numai de materialitatea esenţială dar şi de autodinamismul creator de forme şi întemeiat pe contradicţie dialectică, al materiei.

Sub ce formă este aici prezent dialecticul, aceasta rămîne încă de văzut. Dar faptul că neagă vechiul model prin tot sau aproape tot ce fusese în el nondialectic, aceasta e pentru noi neîndoielnic.

Referindu-ne la problema ontologică, credem că spre a ajunge aici gîndirea epicuriană a beneficiat de faptul că a venit după marele moment Platon—Aristotel şi că a ştiut să profite de el, nu întorcînd spatele celuilalt mare moment, democritic, ci înglobîndu-l.

Epicur reinstituie, contra lui Platon şi a lui Aristotel, principiul abderitanilor, atomul, drept principiu material universal şi structura atomică drept mod de organizare a întregii realităţi. O structură formală, în cadrul căreia varietatea calitativă a realului şi ordinea proprie acestuia ascultă de imperativul unui sistem de raporturi de ordin matematic, geometric. Aici par a se întîlni cantitativismul şi geometrismul lui Democrit cu teoria numerelor şi formelor geometrice din *Timaios* şi mai ales din ἄγραφα δόγματα, profesate de Platon în ultimii săi ani. Însă, pe linie democritică iar nu platoniciană, spiritul matematic-geometric creşte şi la Epicur din experienţă — chiar dacă o experienţă speculativizată — şi se păstrează în imperiul fizicalului pur. El ştie aşadar să reziste acelei exuberante şi fanteziste magii a figurilor şi numărului prin care platonismul rămăsese tributar în mod nemijlocit pitagorismului şi, mijlocit, dogmelor mito-magice ale orientului apropiat.

În problema raportului fenomen-esenţă, Epicur ascultă însă pe Aristotel iar nu pe Democrit.

Ce însemnase oare, sub acest raport, atomul, pentru Democrit? Este oare *substanţă materială perceptibilă*, redusă la un asemenea grad de micime încît devine practic imperceptibilă — fără ca să-şi fi pierdut deci atributul teoretic al perceptibilităţii — ori e cumva punctul matematic, *entitate logică* incompatibilă cu dimensionalitatea, dar care, printr-o inadvertenţă evidentă, e totuşi susceptibilă ca prin însumare să constituie

linia, deci extensiunea spațială, cum cred pitagoricii? Probabil că pentru Democrit distincția nici nu s-a pus, cele două semnificații, contradictorii, rămînînd aglutinate într-una singură. A fost deci posibil ca esența, principiu calitativ, să poată fi redusă la un simplu *quantum* (reamintim că atributele de figură, poziție și ordine nu sînt decît modalități *topice* ale quantumului). Esențialitatea pare a fi aici stația terminus a fenomenalității; calitatea e în adevăr afirmată a fi un produs al agregării cantitative — importanța teoretică a enunțului e indubitabilă — dar nimic din felul în care e conceput cantitativul nu permite înțelegerea, oricît de vagă, a genezei, din cantitativ, a specificității calitative. Pe de o parte Democrit afirmă că realitatea (ἐτεῇ) „în sine" o are doar atomul, fenomenalitatea nefiind decît modul acestuia de manifestare „pentru noi" (νόμῳ — literal „după convenție")[31], iar pe de altă parte, esențialitatea pare a fi stația terminus a fenomenalității. Scrutate cu severitate, cele două concepte se anihilează deci unul pe altul, evident fără voia filozofului. Este o farsă pe care i-o joacă viziunea nedialectică asupra atomului. Intuind contradicția dialectică dintre esență și fenomen, el dorește s-o suprime, condus de instinctul său formal-logic eleat. Rezultatul e o rezolvare *sui generis* a relației contradictorii : prin suprimarea, involuntară, a relatelor...

Aici intervine lecția aristotelică, însușită însă de un atomist și aplicată deci antiaristotelic.

Aristotelic : identitatea lucrului, cvalifierea lui, e inseparabilă de ființarea lui materială. Nu există materie fără formă, oricît de departe am merge cu secționarea materiei. Nu există în mod concret un cantitativ pur — materia primă aristotelică e o abstracție, de mare valoare teoretică, dar nu altceva decît o abstracție. Fenomenul și esența sînt contradictorii, dar ele *sînt*, în orice lucru, oricît de redus. Atomul epicurian este construit în spiritul principiilor aristotelice de unitate între materie și formă (unitate materială și diversitate calitativă a lumii), de unitate contradictorie între fenomen și esență.

Antiaristotelic : calitatea lucrului epicurian nu are un caracter autonom și primordial în lucru în raport cu materialitatea lui, ca la Aristotel, ci invers. Prin tezele epicuriene asupra structurii, dinamismului și energetismului intern al atomului, este negată concepția aristotelică după care materia e pasivă și inertă. Dialecticianul din Stagira apăruse aici inferior propriei sale capacități dialectice. Se pare că Epicur s-a pătruns de spiritul dialecticii lui Aristotel într-un mod care — în soluționarea unei probleme de seamă a teoriei materiei — îl înalță pe un plan superior aceluia al autorului „Fizicii". Materia atomică, așa cum o vede Epicur, este activă și dinamică, nu pasivă și inertă, ἐνέργεια aristotelică aparține materiei, nu formei ; în concepția lui mișcarea, izvorîtă din lăuntrul materiei iar nu din afara ei, este *ea* generatoare de schimbări calitative ; altfel decît la Aristotel, deși nu știm cum anume, materia pare a fi subînțeleasă aici ca fiind prin sine generatoare de „formă", cum s-ar spune, contra lui Aristotel, dar păstrîndu-i limbajul. Surprinzătoare reîntoarcere la Democrit și utilizare fructuoasă, atît a abderitanului cît și a stagiritului, a unuia contra celuilalt, a unuia în beneficiul celuilalt. Atomul democritic, în

[31] Referitor la semnificația democritică a termenilor ἐτεῇ și νόμῳ, v. studiul nostru despre Democrit, menționat mai sus, p. 136—137.

măsura în care ajunsese să facă volatile atît esenţa cît şi fenomenul, obţinuse astfel un gen de unificare a lor. Unificare pe plan materialist, dar exclusiv *negativă*. Dualitatea aristotelică se instituise pozitiv, înclinînd însă idealist balanţa către domeniul formei, prezumată a fi, în lucru, primordială. Lui Epicur îi revenise misiunea de a păstra unitatea democritică dintre fenomen şi esenţă, să-i dea pozitivitate aristotelică, schimbînd însă în chip materialist, democritic, înclinarea balanţei în favoarea materiei, devenită *ea* primordială, atît în lucru, cît şi ca principiu.

Teza lui Aristotel asupra caracterului inert al materiei impunea recursul fideist la un prim motor divin. Dimpotrivă la Epicur, strădania de a găsi un izvor interior al mişcării materiei se îndreaptă împotriva „primului motor" divin, după cum constată M. A. Dînnik[32]. Principiul devierii atomice este opus înţelegerii fataliste a necesităţii din natură. Or, universul aristotelic fusese gîndit în spiritul unei ordini fataliste, finaliste, prin care s-ar acorda formei pure, divine. Prin acelaşi joc, conceptul aristotelic de ordine universală, întemeiată pe raporturi constante, e reţinut de Epicur în beneficiul ştiinţei şi în detrimentul gîndului democritic al dansului atomic cosmic cu caracter absolut fortuit, iar conceptul, atît de drag lui Democrit, al cauzalităţii materiale e reluat în folosul ştiinţei şi în paguba prejudecăţii fideiste aristotelice.

Dar trebuie adus încă o dată în cîmpul atenţiei noastre Platon.

Principiul unei esenţe complexe, contradictorii, nu este, după cum am văzut, democritic. El nu este nici aristotelic : forma tinde, prin entelehie, la suprimarea contradicţiei dintre στέρησις şi εἶδος, contradicţie care, dealtfel, e exterioară formei. Dimpotrivă, prin deviere, atomul epicurian „tinde" să instituie contradictoriul. Principiul caracterului complex şi contradictoriu al esenţei, al εἶδος-ului luat ca gen, ca universal, este principiul pe care-l adoptă Platon în dialogurile sale de bătrîneţe, în special în *Sofistul*[33]. Este oare hazardată ipoteza unei filiaţii Platon — Epicur în această temă ? Filiaţie care — e poate de prisos s-o mai spunem — trece prin transmutaţia, complicată, impusă de celelalte amintite ascendenţe, democritică şi aristotelică, făptuită prin opţiunea materialistă a atomistului *grădinii*.

IV

Prin cele spuse pînă acum, am urmărit gîndirea atomistă a celor doi filozofi printr-un unghi de privire deliberat-unilateral : acela ce tindea să pună în lumină caracterul modificat al concepţiei lor despre atom şi semnificaţia *pentru noi* a modificării.

Ne reîntoarcem însă acum pentru a le asculta spusele în ansamblul contextului *lor*.

„Trebuie — spune Epicur — să refuzăm a admite subdiviziunea la infinit în părţi tot mai mici, pentru a nu face ca toate lucrurile să fie fără

---

[32] *Istoria filozofiei*, vol. I, trad. din limba rusă, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1958, p. 133.

[33] V. Ion Banu, *Platon heracliticul...*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1972, p. 83 sq.

consistență.... Avînd de-a face cu lucruri finite, trebuie să respingem ca imposibil mersul la infinit prin subdiviziuni din ce în ce mai mici"[34].

Vădit, rațiunea epicuriană refuză să admită principiul unei divizibilități la infinit a materiei, principiul infinitului mic. Nu este vorba aici de imposibilitatea practică a divizibilității infinite ci de una teoretică, logică: divizibilitatea la infinit ar fi incompatibilă cu *existența* lucrurilor.

Ca atare este instituită drept premisă a existenței acea limită *logică* la care ajungem dacă „împingem micimea cît mai departe cu putință"[35].

S-ar părea că gîndul e limpede.

E limpede, dar tot atît de discordant cu sine însuși.

Din momentul în care limita de micime este *extrema* micime cu putință, ea este *una* singură; dar atunci cum pot oare atomii să *difere prin mărimea* lor? Lucrețiu va explica de ce trebuie să aibă mărimi diferite: ca să poată genera deosebirile calitative dintre lucruri, ei trebuie să aibă forme diferite, iar ca să aibă forme diferite, ei trebuie să aibă un număr diferit de părți subdivizionare; în adevăr, după ce vorbește despre aceste părți, el adaugă: „...Încearcă de le pune (părțile — n.n.) / cînd jos, cînd sus, le mută de la dreapta / la stînga, fel și chip, și vezi ce formă / îi dau aceste așezări atomului. / De vei voi să capeți alte forme / va trebui și alte părți s-adaugi. / Ce va urma? O nouă așezare / a părților tot alte părți va cere, / de vei voi să capeți alte forme"[36].

Rezultă din cele de mai sus o nouă incongruență: dacă instituim, sub raport logic, o *ultimă subdiviziune*, cum e posibil oare să presupunem ultima subdiviziune ca fiind la rîndul ei compusă din părți? Înțelegem că cei doi atomiști aveau nevoie de determinația subdiviziunii spre a justifica deosebirile de formă. Epicur, probabil, iar Lucrețiu în mod explicit, nu au rămas nepăsători față de dificultatea ivită aici. Lucrețiu — dezvoltînd gîndul epicurian — spune: „.......atomul / pe care nu-l vedem cu ochii este / o culme — cea din urmă — a micimii. / Aceasta n-are părți, fără-ndoială: / făptura ei nu poate fi mai mică /....Deci dar atomii sînt solizi și simpli, / ei sînt compacți: acele părți mărunte / se țin în ei legate strîns, ei însă / nu s-au format nicicum din îmbinarea / acelor părți. A lor simplicitate / eternă este — aceasta li-i tăria[37]!"

Așadar atomii au părți dar acestea sînt inseparabile, prin urmare, sub acest raport, atomii nu au părți (adică n-au părți *separabile*) ci se prezintă în mod compact.

Dificultatea e doar aparent înlăturată. Atomistul roman explică de ce anume e *necesar să presupunem* că atomii trebuie să fie socotiți totodată simpli și compuși. Dar lămuririle sale rămîn întru totul deficitare atunci cînd e vorba să dea socoteală de fundamentul *logic* al acestei condiții contradictorii, de concordanța ei cu premisele epicurian-lucrețiene ale teoriei atomului. Dacă putem merge *cu gîndul* la diviziuni mai mici decît atomul, atunci aceste diviziuni devin ele „atomare" deci ultime și nu putem motiva conceptul de atom, iar dacă nu putem merge cu gîndul spre „părți", atunci motivarea ce ni s-a oferit e fără sens.

---

[34] Epicur, *op. cit.*, 56.
[35] Epicur, *op. cit.*, 59.
[36] Lucrețiu, *op. cit.*, II, v. 714–722.
[37] Lucrețiu, *op. cit.*, I, v. 893–914.

Apoi însăşi chestiunea numărului părţilor componente ale atomului. Lucreţiu crede că dă un răspuns : trebuie să presupunem existenţa părţilor divizionare (s-a arătat de ce anume), dar ele nu trebuie să fie decît „puţine", căci dacă ar fi „multe" atunci „Ar trebui ca unii dintre dînşii (atomii — n.n.) / să aibă o mărime nesfîrşită"[38].

„Mult", „puţin", ori „trei sau puţin mai multe părţi", cum consemnează Lucreţiu, sînt noţiuni cantitative de o penibilă imprecizie, care în cazul lui „trei sau puţin mai mult" atinge desăvîrşitul arbitrar !

Dar cea mai semnificativă discordanţă logică e alta. Teza conţinutului atomului, a complexităţii lui de esenţă, dată nu numai în părţile lui componente, ci şi în greutatea, dinamismul, tensiunea dintre forţele sale lăuntrice opuse, este anevoie de conciliat cu teza — dezvoltată sumar de Epicur în *Scrisoarea către Herodot* şi pe larg de către Lucreţiu — în virtutea căreia atomul trebuie presupus a fi limita logică inferioară extremă a oricărei fiinţări ; sau, cum spune Lucreţiu, „Corpurilor li s-a pus o margine / ce îngrădeşte şi-ntr-un fel şi-n cellalt / tot ce există........"[39].

Prin dubla „margine" Lucreţiu are în vedere, fără îndoială, caracterul de „limită ultimă" al atomului şi numărul limitat al formelor atomilor.

De o parte deci argumente dialectice împotriva caracterului epuizant al atomului (greutatea), a simplităţii lui (părţile), a inertităţii lui (opoziţia dintre mişcările interne), a subordonării lui fatale şi totale faţă de necesitate (devierea), a finitudinii lui fenomenale (esenţă — calitate) şi, de altă parte, această barieră a „marginei", — ţiuitoare expresie a mecanicităţii ! — care proclamă, abrupt, oprirea, sleirea oricărei progresiuni „dincolo", a oricărei procesualităţi.

Contradicţia este între ceea ce filozoful intuieşte că nu poate omite şi ceea ce se crede obligat să afirme. El intuieşte faptul că ceea ce numeşte finit este şi nu este finit, că ceea ce numeşte limită a divizibilităţii are şi nu are acest caracter.

Alarmat parcă de o atare dublă atribuţiune contradictorie care i se pare iraţională pentru că sfidează principiul logic al noncontradicţiei, el încearcă o ieşire din impas. O face, închipuindu-şi că dacă va da o valoare cantitativă mică unuia din termenii contradictorii, atunci, *ipso facto*, acel termen s-ar comporta ca unul care „aproape că" n-ar exista : subdivizibilitatea *este*, dar e *una* singură, e deci „puţină" aşadar e ca şi cînd n-ar fi, iar indivizibilitatea e salvată ; părţile sînt, dar „*numai trei*", ori „*puţin mai multe*", deci în număr atît de mic încît parcă dispar, salvîndu-se deci şi simplitatea.

Clinamen — atît de interesant pentru o viziune atomistă întemeiată pe autodinamism şi tensiune internă între forţe opuse — este la Epicur o deviere foarte mică, „cum nici nu s-ar putea mai puţină"[40]. În această privinţă Lucreţiu ia măsuri restrictive şi mai severe : din drumul vertical atomii se abat atît de puţin încît nu se poate şti „nici în care loc" şi „nici în care clipă" o fac[41]. Un fapt ce se întîmplă într-o măsură cantitativă atît de mică şi într-un mod atît de redus încît e insezisabil pe

---

[38] *Ibidem*, II, v. 708—709.
[39] Lucreţiu, *op. cit.*, II, v. 750—752.
[40] V. *supra*, textul Cicero, p. 11.
[41] V. *supra*, *ibidem*.

plan spaţio-temporal este practic neglijabil sub raportul capacităţii de a contracara simplitatea, omogenitatea noncontradictorie şi cvietismul pe care cată să-l *aibă* Principiul ultim.

Împotriva lui Democrit, urmaşul său atenian dă curs argumentului care se împotriveşte finitudinii, indivizibilităţii, dar, întocmai ca şi precursorul său din Abdera, el reafirmă în ultimă instanţă indivizibilitatea. Pare să caute un punct de sprijin *empiric* — finitudinea practică a divizibilităţii materiale — pentru soluţionarea unei dificultăţi din alt plan, cel al *inteligibilului* : caracterul contradictoriu al finitudinii în cadrul cuplului finit-infinit. Ca autentic filozof antic lui i se pare că atributul de infinit-complex contravine conceptului de Principiu — ἀρχή — al atomului, anihilîndu-l.

Conflictul intim ce tulbură în această temă pe Lucreţiu se pune singur sub reflector, trădînd parcă tocmai dilema de mai sus. Cînd ne gîndim la atom cugetarea pare trasă în două sensuri opuse. Apare de la sine supoziţia conform căreia — spune el — „Chiar corpurile cele mai mărunte / din infinite părţi ar fi făcute / fiindcă jumătatea jumătăţii / ar mai avea şi ea o jumătate" — şi replica : „nimica n-ar mai pune-atunce capăt / fărămiţării. Dară între lucrul / cel mai mărunt şi universul mare / ar mai putea fi vreo deosebire ? / Nici una ! Căci, oricît ar fi acesta / de infinit, şi cele mai mici corpuri / ar fi alcătuite deopotrivă / din părţi tot infinite..."[42].

Iată în fond o pledoarie dialectică ce anticipează surprinzător cugetarea fizică şi totodată ontologică modernă în virtutea căreia, din punctul de vedere consemnat de poetul filozof, nu există în adevăr nici o deosebire între univers şi atom. Succesul dialecticii e cu atît mai deplin cu cît Lucreţiu nu găseşte nici un argument contra ipotezei pe care o formulează. E însă succesul dialecticii, nu al lui Lucreţiu. Dovadă, replica lui : aceasta nu e posibil, „căci dreapta raţiune protestează şi nu admite ca spiritul nostru să poată crede aşa ceva" („Quod quoniam ratio reclamat uera, negatque credere posse animum")[43]. Supus unei dimensiuni de gîndire străine de dialectică, el nu se poate acomoda *principiilor* de divizibilitate infinită ori de inepuizabilitate din conceptul de atom şi caută o modalitate de ieşire din impasul contradicţiei. În acest scop atît el cît şi Epicur recurg la procedeul menţionat, ce constă în faptul de a reduce la cantitate funcţia cvalifiantă a dialecticului (după ce aceasta s-a lăsat afirmată).

După cum transmutaţia intensităţii cantitative într-o nouă cvalifiere exprimă dialecticul, tot astfel reducerea empiristă a calitativului la un simplu quantum exprimă nondialecticul.

Cei doi filozofi atomişti merg însă mai departe deoarece chiar şi aşa contradictoriul nu a fost cu totul suprimat. Ei comprimă deci quantumul „deviator" pînă la punctul în care poate fi presupus a echivala cu neantul.

Folosind un atare chip mecanic al calităţii, soluţia de ansamblu, ea însăşi, ne apare ca un gen de schiţă mecanică, empirică a ceea ce am numit dialectica finitului şi infinitului, a divizibilului şi indivizibilului.

---

[42] Lucreţiu, *op. cit.*, I, v. 919—930.
[43] *Ibidem*, I, 930—933.

★

Concluzii similare se impun dacă examinăm textul lui Lucreţiu referitor la devierea atomică din punctul de vedere al problemei raportului dintre necesitate şi libertate în genere, al implicaţiei lui etice în special.

Vom asista la o operaţie multiplă, graduală, care, în mintea lui Lucreţiu are neîndoielnic destinaţia de a da o explicaţie cauzală raţională faptelor, dar în care noi distingem reacţii empiriste în modul de a aborda atît raţionalitatea cît şi cauzalitatea.

Punctul de plecare al meditaţiei lui Lucreţiu în tema menţionată este de domeniul etic-social şi are un caracter manifest ideologic, critic. Împotriva fatalismului etic, propagat de stoicii anteriori — şi care avea să fie reformulat cu acuitate de către Seneca — autorul „Naturii lucrurilor" proclamase principiul libertăţii „voinţei care s-a smuls destinului"[44].

În concepţia lui, formula constrîngerii inextricabile are caracter teologic, fiind un instrument prin care religia ia omului iniţiativa şi-i impune astfel supunerea servilă faţă de zei. Atomistul roman afirmă aici aşadar etica libertăţii umane în genere, devenită totodată şi manifest al filozofiei ateiste militante.

Dar acestei duble atitudini urmează să i se dea o fundamentare teoretică. În numele principiului în virtutea căruia „nimic nu se naşte din nimic" (de nilo fieri nil posse) şi a funcţionării sale în cadrul monismului atomist, Lucreţiu va începe prin a reduce un fenomen spiritual — totodată patetic şi ideatic — la un fenomen pur fizical : entitatea atomică. Aceasta, cum s-a arătat, a putut, formal, să satisfacă anumite cerinţe ale ştiinţei dar este în acelaşi timp, prin conţinut, o suprimare de tip mecanicist-materialist a specificului calitativ propriu spiritualităţii. Acest act este asociat intim unui al doilea, unde reducţia spiritului la material se accentuează — prin subterfugiul unui uşor dar nelegitim transfer de determinaţii. Libertatea de voinţă este posibilă pentru că există acea „foarte mică abatere a atomilor". Dar de ce deviază atomii? Pentru că în atom are loc o „întrerupere a lanţului cauzal", aşadar un act de libertate. Cauza libertăţii e deci devierea, iar cauza devierii e libertatea ! Lucreţiu intră într-un cerc vicios, căci altminteri nu poate ajunge la acea fundamentare strict *fizicală* a libertăţii spiritului, fundamentare ce i se pare salutară sub raport teoretic.

Mai departe. Lucreţiu ne cere să recunoaştem în acelaşi timp principiul necesităţii, tradus în mişcarea verticală, şi faptul unei anumite libertăţi a deplasării, tradus în deviere. Sînt oare, acestea, *două* mişcări? Aşa ar trebui, căci altminteri nu există *clinamen*. Am avea deci de o parte necesitatea, de altă parte contradictoriul ei, non-necesitatea. Dar Lucreţiu nu poate îngădui principiului contradicţiei — pe care neîndoielnic îl consideră iraţional — să se insinueze în sistemul său teoretic. Spre a-l evita, el va argumenta astfel : dacă devierea ar constitui o mişcare propriu-zis *alta*, atunci ar trebui prezumată intrarea în joc a unui factor, *altul* decît cel legat de căderea corpului. Dacă însă devierea e „mică", „nu mai mult decît minimum posibil" (nec plus quam minimum), atît de mică, încît să nu poată fi situată într-un spaţiu determinat, ori într-un timp determinat (nec regione loci certa, nec tempore certo), atunci devie-

[44] V. *supra*, p. 13.

rea există doar atît cît trebuie ca să ne îngăduie a vorbi de o preschimbare a mişcării (tantum quod momen mutatum dicere possis). Este acelaşi procedeu ca în celelalte cazuri : deosebirea calitativă dintre mişcări este tradusă în termeni de cantitate, iar aceasta din urmă comprimată pînă la acel prag de micime la care ar echivala cu nimicul. Nu mai avem deci strict vorbind o a doua mişcare, devierea a devenit cumva intrinsecă mişcării de cădere verticală. Ea fiinţează ca act de negare a acesteia, deci ca factor de libertate, dar „propriu-zis *nefiind*”, nu implică existenţa unei alte cauze decît cea care prezidează căderea şi nu mai ocupă nici poziţia de termen contradictoriu ! Avem, spre a se ocoli dialectica opuselor, o reducere empiristă de tip democritic a inteligibilului la sensibil : libertatea intrinsecă a atomului e transformată într-o eliberare de vertical („de necesitate”) a atomului, atît de mică încît „privind cu ochii” nici n-am vedea-o, dar nici n-am putea afirma că nu e. (Reducţia empiristă şi, prin consecinţă, autoritatea empiriei îi par filozofului a fi temeiuri atît de bune încît nici nu-şi dă seama de grava inadvertenţă pe care o comite : oare devierea, chiar „mare” fiind, ar putea fi vizibilă în condiţia unui atom declarat *oricum* invizibil? Ce putere doveditoare are deci argumentul invizibilităţii?) Micşorarea „atît de mult” a devierii, încît să fie exonerată de răspunderea cauzalităţii proprii, aminteşte de anecdota cu fecioara căzută în păcat şi în scuza căreia se invoca faptul că pruncul, fruct al păcatului, era mic-mititel !

În locul soluţiei în virtutea căreia libertatea şi necesitatea, luate ca procese sociale infinit progresive, fiinţează inexorabil, în mod esenţial-*unitar*, una prin cealaltă şi potrivit comandamentelor celeilalte, fără ca o atare reciprocitate să aibă vreun raport cu volumul uneia sau alteia, în gîndirea lui Lucreţiu libertatea e considerată ca *hiatus* al necesităţii, hiatus care, fericit şi fructuos din punct de vedere etic ar fi, ontologic, mic pînă la indeterminabilitate, deci nesusceptibil să afecteze esenţa necesităţii.

Ceea ce aşadar începuse să fie o înclinare către o soluţie logică sintetică, virtual dialectică, a contradicţiei existenţei sociale isprăveşte într-un gen de schemă, aparent logică dar în fond empiristă a raporturilor cercetate, deci o reducţie mecanicistă a dialecticului.

★

A reieşit din ansamblul celor spuse mai sus că interpretul dialectician modern constată, din punctul său de vedere, fireşte, o ambiguitate în teoria elenisto-romană a atomului ca principiu al structurii materiei. Sub variate aspecte, atomul vizat de modelul în cauză pare să fie şi să nu fie finit, simplu şi angajat în necesitate. El pare să fie şi să nu fie a-tom, adică să aibă şi să nu aibă propria sa identitate.

Intenţia multilateral deliberată a celor doi filozofi de a modifica vechiul model, abderitan, e indubitabilă. Insatisfacţia lor faţă de ansamblul determinaţiilor democritice ne-a apărut — nouă — ca avînd un caracter *convergent*, *univoc*. Este insatisfacţia faţă de ceea ce numim caracterul nondialectic al modelului vechi, o nemulţumire care a fost resimţită în conştiinţa lor ca un act critic; o condamnare certă a despotismului politico-religios şi a înlănţuirii spiritului, poate şi o reprobare a tipului eleatic de gîndire. E cu totul problematic însă dacă ei au cu adevărat,

în mod intrinsec, conştiinţa caracterului *unitar*, *sintetic* al ansamblului notelor noi pe care le propuneau; iar dacă da, în ce măsură. Dar e sigur că ceea ce, pe planul teoriei lui Epicur-Lucreţiu asupra atomului, ne apare nouă a fi *o viziune revoluţionar-nouă*, *încărcată de valori dialectice*, pentru ei *nu* a avut acest caracter.

În nici un caz nu a avut Epicur conştiinţa amplitudinii inovaţiilor sale. Cînd, în scrisoarea către Herodot, îşi propune să ofere rezumatul doctrinei sale atomiste, să consemneze adică ceea ce i se pare important printre inovaţiile pe care le aduce, *el nu consemnează nici teza părţilor şi nici pe aceea a devierii*, două determinaţii, care nouă ni se par dimpotrivă a fi dintre cele mai revelatoare şi faţă de care urmaşul său roman îşi va spori notabil interesul. Pentru Epicur teza părţilor era un corectiv destinat să motiveze deosebirile de formă dintre atomi iar devierea un amendament sortit să justifice mai bine agregarea atomilor şi rolul atomismului ca bază a eticii sale. Determinaţii de ordin *tehnic*, de amănunt!

Concluzia impusă de cercetarea felului în care au căutat cei doi filozofi să dea o fundamentare logică a fiecăreia din inovaţiile propuse urmează a fi formulată astfel: *sensul acestor inovaţii este pentru noi încărcat de valori dialectice, mai ales potenţiale, sau cel mult vag-actualizate*; *relevă o conştiinţă căreia îi repugnă viziunea eleatică şi dibuie căutînd „altceva", dar care în mod nemijlocit nu izbuteşte să ne dea altceva decît un* **model empiric al procesului dialectic ce se lăsase, fugar, întrevăzut.**

Un caz din cele multe din istoria filozofiei cînd conţinutul filozofic, implicaţiile sale şi capacitatea de germinaţie ulterioară transgresează, chiar în chip considerabil, forma în care ne este dat şi volumul pe care-l are în conştiinţa filozofului.

V

Epicur este unul din exponenţii gîndirii stadiului elenist din dezvoltarea filozofiei antice greceşti. Am rezervat o altă lucrare cercetării componentelor (valenţe de convergenţă) ale structurilor stadiale ale gîndirii filozofice greceşti, proprii fie ansamblului ei, fie celor trei faze — veche, clasică şi elenistă — subordonate ansamblului. Nu vrem să repetăm aici cele deja spuse. În privinţa lui Lucreţiu, deşi fiu al unei alte culturi şi al altui secol, credem — din motive care aici nu pot fi arătate — că aparţine unei structuri stadiale de istorie a filozofiei ce nu cuprinde dimensiuni (valenţe de convergenţă) semnificativ-deosebite de cele proprii elenismului. Făcînd deci voit abstracţie de diferenţe, ne luăm libertatea, în limitele de aproximaţie pe care le îngăduie tema din aceste pagini, să vorbim de o structură oarecum comună.

Se pune acum chestiunea de a şti cum trebuie apreciată sus-menţionata soluţie epicurian-lucreţiană sub unghiul de privire concret-istoric.

Neîndoielnic, soluţia aceasta ni se prezintă ca una în care întrevedem o tensiune — între dialectic şi nondialectic; un conflict în care nondialecticul, pe cît se pare, cheamă în sprijinul său normele logicii formale aristotelice, temător de caracterul „iraţional" al dialecticii.

După cum am arătat în altă parte [45], una din valenţele de convergenţă ale întregii gîndiri filozofice greceşti constă, atunci cînd acceptă sau doar asimilează sub forma practicii teoretice dialecticul, în neputinţa de a găsi soluţia *teoretică* susceptibilă să lămurească raportul dintre logic şi dialectic şi deci să le armonizeze într-un singur tot teoretic.

Dar această notă, proprie întregii perioade, funcţionează în moduri diferite în cele trei etape subordonate. În etapa veche (preclasică), filozofii înclină în mod unidimensional fie către una, fie către cealaltă dintre cele două modalităţi. În atare condiţii chestiunea unei soluţii sintetice nici nu se poate pune.

În etapa clasică — cazul Platon din faza cea mai înaltă a cugetării sale este întru totul caracteristic — cunoscîndu-se regulile logicii, filozoful care totodată descoperă dialecticul dar e străin de cunoaşterea *teoriei* instituirii dialectice a logicii poate, în situaţie optimă, să ne dea practica unei atare încadrări [46].

La Epicur şi Lucreţiu — în faza elenistă şi în transmutaţia romană a acesteia — intruvabilitatea soluţiei este asociată unei stări în virtutea căreia, în numele logicului, al „raţiunii", spune Lucreţiu, dialecticul ce fusese descoperit este ca şi retras şi în ultimă instanţă acoperit, pus într-o matrice empiristă, mecanicizat. Comparînd raportul din platonismul senectuţii (*Sofistul-Philebos*) între dialectica identitate-diferenţă şi teza existentului-bine suprem, cu raportul din noul atomism între identitatea-indivizibilitate a atomului şi varietatea structurală minimalizată pe care o îngăduie indiviziunea, vom avea întreaga măsură a regresului marcat de drumul ce duce de la dialectica platoniciană (altminteri deloc integrală) la *qui-pro-quo*-ul dialectico-empirist (totuşi nu steril) din lucrările lui Epicur şi Lucreţiu [47].

Din punctul de vedere al specificului structural de gîndire filozofică elenist-roman, caracterul empirist al matricei dialecticii poartă amprenta Tot-ului structural, se acordă aşadar cu celelalte note ale modelului respectiv.

Să consultăm aceste note, relaţiile infrastructurale de care se pătrunde prin ele empirismul modelului dialecticii; s-o facem urmărind schiţa tabloului structural al etapei filozofice eleniste, propus de noi în alt text şi reprodus în figura de mai jos.

Faptul că în cadrul sistemului Epicur-Lucreţiu principala funcţie a atomului este aceea de a fundamenta libertatea umană imprimă noului atomism o destinaţie în cadrul căreia funcţiile ontologică şi gnoseologică pierd din interesul ce-l prezentau *în sine*. Acelaşi lucru se întîmplă cu tematicile onto şi gnoseologice din celelalte sisteme filozofice ale elenismului. Din dimensiuni ale filozofării ele devin, în epocă, dimensiuni ale fericirii umane (sau ale nefericirii). În atomism ori în stoicism acest rol funcţionează disimulat în timp ce în scepticism dobîndeşte un caracter exploziv; în numele fericirii aici ele sînt sacrificate. Aşa fiind dialectica infraatomică, atît cît persistă dintr-însa în limitele modelului empiric,

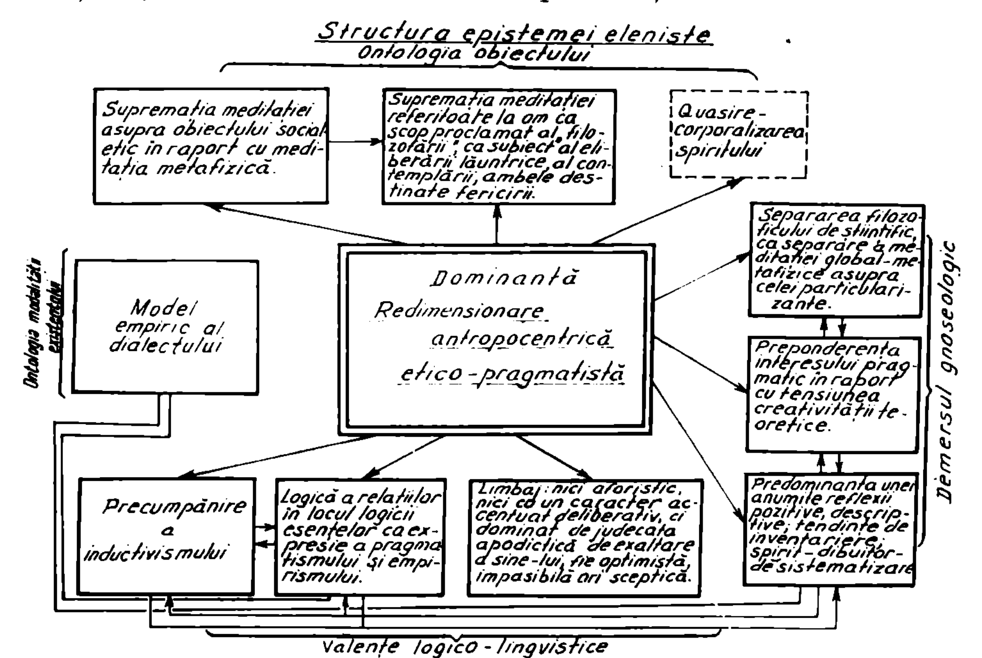
---

[45] *Platon heracliticul...*, p. 177 sq.

[46] V. *Platon heracliticul...*, p. 178.

[47] În privinţa teoriei structurii materiei, sistemul lui Epicur-Lucreţiu este *el* acela care anticipează ştiinţa modernă, iar nu cel platonician.

se valorizează aproape numai în plan uman, ca dialectică a libertăţii, necesităţii şi contingentului. Toate acestea poartă pecetea pauperizării filozoficului, în concordanţă cu nota general-elenistă de declin al creativităţii teoretice. Ea slăbeşte, îngăduind astfel preocupărilor de ordin pragmatic, etic, să se reliefeze. Sînt mulate după valenţa *dominantă* a structurii

în cauză, valenţă în virtutea căreia asistăm la o redimensionare antropocentrică a filozoficului [48]. Regretul de care, prin urmare, e cuprins metafizicianul „pur" e astfel compensat, în sfera valorilor, de satisfacţia dobîndită de cel consacrat antropologiei filozofice.

Pe de altă parte însă regăsim tendinţa generală, structurală, de quasirecorporalizare a spiritului în sentinţele potrivit cărora problema libertăţii umane este transpusă în termenii atributelor atomului material. Cît priveşte tendinţa empiristă generală am insistat îndeajuns asupra măsurii în care domină întreaga teorie a atomului la ambii gînditori de care ne-am ocupat; mecanicismul modelului atomic este o expresie a empirismului „de epocă", precum şi a declinului forţei teoretice.

În sprijinul tezei după care dimensiunile în care e gîndit atomul nu au un caracter izolat, epicuriano-lucreţian, ci general, intrinsec spiritului filozofic al timpului istoric (în speţă elenisto-roman) poate fi adus ca martor un text al lui Cicero, filozof ulterior lui Epicur, dar mult mai bătrîn decît Lucreţiu. La prima vedere Cicero nu face altceva decît să respingă ceea ce am numit mai sus „potenţialul dialectic" al atomismului *Grădinii*. Dar aceasta numai la prima vedere. În fond critica ciceroniană implică

---

[48] Paul Nizan spune că declinaţia atomului este şi „o lege etică: atomul este, într-un anumit sens, modelul individului autonom" (*Les matérialistes de l'antiquité*, Paris, Ed. Soc. Internationales, 1936, p. 96, n. 1).

acceptarea soluţiei finale, epicuriene, soluţie mecanicistă ; ca şi cînd Epicur ar fi procedat faţă de dialectică, faţă de sine, în modul preconizat de oratorul roman !

Cicero începe prin a reproşa epicurianului roman Velleius un enunţ al maestrului său Epicur constînd în a afirma despre zei că ,,nu au corp, ci ceva în genul unui corp ; că nu au sînge ci ceva în genul sîngelui'' ; această poziţie ar trebui respinsă pentru că, se subînţelege, e *contradictorie* [49]. Or, întăreşte Cicero atacul, mai sînt şi alte cazuri cînd Epicur cade în contradicţie. De pildă în chestiunea devierii atomului. Ştim, spune Cicero, că într-o frază disjunctivă, unde avem o afirmaţie şi o negaţie, doar una din două trebuie să fie adevărată. Epicur, vorbind despre deviere, gîndeşte însă într-un fel analog cu cel care enunţînd fraza ,,*mîine Epicur va trăi ori nu va trăi*'' ar admite nu doar două posibilităţi ci şi o a treia (că s-ar putea ca mîine Epicur totodată să trăiască şi să nu trăiască). Din textul lui Epicur, despre care noi nu ştim nimic dar pe care Cicero, cu siguranţă, îl avea în faţă, reieşea neîndoielnic — după cum am arătat mai sus şi cum sugerează Cicero — că devierea *este şi nu este* o mişcare aparte, că *este şi nu este* conformă principiului de necesitate a căderii verticale. Atare fraze epicuriene sînt sub aspect formal expresii riguroase ale principiului dialectic al dublei predicaţii contradictorii (A este şi nu este B).

,,Se poate închipui o mai mare absurditate?'' exclamă Cicero [50].

Ei bine — ironie a situaţiei ! — s-ar părea că exclamaţia fusese adresată sieşi de nimeni altul decît de însuşi Epicur (şi după el Lucreţiu). Căci ei sînt evident preocupaţi să evite ,,absurditatea'' şi drept urmare suprimă în ultimă instanţă unul din predicatele contradictorii. Ca să ajungă la forma *A este B*, ei sînt convinşi că atunci cînd se vorbeşte despre deviere, trebuie să fie suprimată predicaţia ,,este o mişcare aparte'', precum şi predicaţia ,,este neconformă necesităţii''. De aici modelul empiric ce singur li se pare ,,ne-absurd'', adică ,,logic''.

Cicero ar fi rămas nemulţumit chiar dacă ar fi observat această retractare. Pentru orator lucrurile sînt simple [51]. Pentru filozof ele nu sînt. Cei doi gînditori, grec şi roman, simt tensiunea ,,logico-dialectică'', îi surprindem zbătîndu-se între o obscură aspiraţie de a escalada nondialecticul şi neputinţa teoretică — *tabu* ! — de a o face.

În ultimă analiză ei, cu toată profunzimea cugetării lor pozitiv-conflictuale, grea de sarcină dialectică şi de altă parte Cicero ce ia lucrurile simplu ajung la concluzii care, într-un sens, coincid. Coincidenţă teoretică aflată sub imperiul unei structuri mentale subiacente, istoric determinată.

Dar, modelîndu-se după măsura veacurilor lor, gîndirea celor doi atomişti răzbate totodată osmotic dincolo de ea şi ajunge la noi ca să ne vestească startul, nu al atomismului ca atare, ci al atomismului *modern*.

---

[49] Cicero, *De natura deorum*, I, 25.

[50] *Ibidem*.

[51] Obiectivitatea ne cere să amintim totuşi că Cicero e partizan al divizibilităţii *infinite* : ,,Ne illud quidam physici, credere aliquid esse minimum'' (Nu e fizician (autentic) cel ce crede că o (parte) oarecare ar putea fi cea mai mică), în *De fin. bon. et mal.*, I, 6.